



NAHÇIVAN ANITLARININ AZERBAIJAN ARKEOLOJİSİNDE BİLİMSEL ÖNEMİ*

Doç. Dr. Toğrul HALİLOV

Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

x.toqrul@gmail.com

Öz

Makalede Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerin Azerbaycan arkeolojisindeki yeri ve önemi araştırılmıştır. Yerleşimlerde bulunmuş arkeolojik malzemeler sistematize edilmiştir. Onlar birçok eski yerleşimlerden bulunmuş arkeolojik malzemelerle karşılaştırılmıştır. Makalede kemikçilik, taş işleme ve seramikçilik ele alınmıştır. Bunlar Nahçıvan'ın en eski sanat alanlarındandır. Seramik ve kemik ürünleri boyutu, biçimi, üzerindeki desenleri, yapıldığı malzeme ve teknolojisine rağmen birbirinden farklıdır. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğu kil kaplar sofa ve mutfak seramiği olmak üzere iki gruba ayrılıyor. Benzerleri Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki aynı çağın yapılarında, Urmiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun arkeolojik materyallerinde de bulunmuştur. Karşılaştırmalı araştırma sonucunda Nahçıvan'da en eski çalışma aletlerinin taştan ve kemikten yapıldığı belirlenmiştir. Metal işlemenin kullanılması ile ilgili sonraki dönemde yeni tip işçi aletleri yapılmıştır. Yapılan araştırma sonucunda Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerin Azerbaycan arkeolojisinde özel bir yer tuttuğu belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, Arkeolojik Materyaller, Yerleşimler.

THE SCIENTIFIC IMPORTANCE OF THE MONUMENTS OF NAKHCHIVAN IN AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY

Abstract

In this article the place and importance of archaeological settlements in Nakhchivan for Azerbaijan archaeology was investigated. The archaeological materials found from the settlements have been systematized. They are compared with the archaeological material found from many ancient settlements. In the article it is stated that bone processing, masonry and pottery are the oldest art field in Nakhchivan. Ceramic and bone products are very different for their size, shape, drawings on them, materials that they are made and their technology. The clay wares made by Nakhchivan potters are divided into 2 groups - tableware and kitchen ceramics. The similar products have been found among the patterns of same era in the southern Caucasia and the Middle East and among the archaeological materials in the around the Urmia lake and eastern Anatolia. In the result of comparative investigations it was defined that the oldest labour tools was made of stone and bone in Nakhchivan. New types of labour tools were made in the period concerned with the use of the metalworking. As a result of investigations it was noted that the archaeological settlements in Nakhchivan area have a great importance in Azerbaijan archaeology.

Keywords: Nakhchivan, Archaeological Materials, Settlements.

* Bu çalışma Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı himayesindeki Bilimin Gelişmesi fonunun mali yardımı ile gerçekleştirilmiştir – Grant № EİF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

Giriş

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Azerbaycan devlet sınırları içinde yer alan özerk bir cumhuriyettir. Kuzeyde ve doğuda Ermenistan (246 km), batıda ve güneyde Türkiye Cumhuriyeti(11 km) ve İran İslam Cumhuriyeti ile (204 km) komşudur. Özerk Cumhuriyetin Ermenistan doğal sınırını, Zengezur ve Dereleyiz dağları, Türkiye ve İran sınırını ise Aras nehri oluşturmaktadır. Arazisi kuzeybatıdan güneydoğuya doğru 158 km mesafede uzanıyor. Kuzeyde en yüksek noktası Saraybulak silsilesinin Şerur bölgesi topraklarındaki Kömürlü dağıdır (2064 m). Kuzeyden güneye doğru en uzak mesafesi 75 km'ye eşittir. Eski Azerbaycan toprağı olan Zengezur ilçesinin 1920 yılında Sovyet yönetimi tarafından yasadışı olarak Ermenistan'a verilmesi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kalan topraklarından ayırmıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin adı 1920-1923 yıllarında Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1923-1924 yıllarında Nahçıvan Özerk Diyarı, 1924-1990'lı yıllarda Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. 1990 yılından sonra Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti adı verilmiştir (https://az.wikipedia.org/wiki/Naxçıvan_Muxtar_Respublikası; Hacıyev, 2015: 21). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında çok sayıda anıt bulunmaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclis Başkanı V.Talıbov tarafından 6 Aralık 2005 yılında imzalanmış " Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Arazisindeki Tarih ve Kültür Anıtlarının Korunması ve Kayda Geçirilmesi İşinin Teşkilî Hakkında" kararından sonra bu alanda yapılan sistematik araştırmalar sonucu bölgede 120'den fazla anıt bulunarak pasaportlaştırılmıştır. Onlar içerisinde eski dönem tarihimize ilgili birçok anıt vardır. Bu yapıların çoğu Nahçıvan'ın eski dönem tarihini öğrenmek alanında bilimsel önem taşımaktadır. Yerleşimlerden birçoğunda yapılan arkeolojik kazılar sırasında çok sayıda arkeolojik bulgular,yapı-inşaat kalıntıları, kültürel tabaka, seramik, metal mamüller vb. bulunmuştur. Bu bulguların hepsi Azerbaycan arkeolojisinde bilimsel önem taşımaktadır.

Yerleşimlerin Yapı-İnşaat Tekniğı ve Kültürel Tabakalaşması

Dünyanın tüm bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarındaki en eski yerleşimler mağaralar ve kayaaltı sığınaklarıdır. Bu tip yerleşim yerleri Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde [Azıh (Karabağ Özerk Bölgesi), Tağlar, Daşsalahlı, Damcılı vb.] olduğu gibi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında da var. Kazma, Taşkale, Kilit vb. bu tip arkeolojik yerleşimlerdir.

Eski Taş Devrinden (Paleolitik Çağ) farklı olarak Neolitik (Yeni Taş Çağı) ve Kalkolitik (Eneolit) çağlarından (M.Ö. VII-VI binyıldan) itibaren yerleşimler höyükler ve nekropoller olmak üzere şekillenmeye başlamıştır. Tunç Çağından itibaren höyükler

nekropollerden ayrılmıştır. Neolitik (Yeni Taş Çağı) ve Kalkolitik (Eneolit) çağlarında evler ve yardımcı yapılar dairesel planda inşa edilmiştir. Nahçıvan'ın bu çağa ait yerleşimlerinden (I. Kültepenin bu döneme ait tabakası, Ovçular tepesi, Zirinclı vb) bulunan yapı-inşaat kalıntıları bunu kanıtıyor. Tunç çağı nekropelleri taş sandık(lahit), toprak ve kurgan tipi olmak üzere üç gruba ayrılıyor. Yarı göçebe yaşam tarzıyla bağlantılı oluşturan nekropellerin (Boyehmed, Sarıdere, Kolanı, Kumluk, Demyeler, İlikqaya vb.) birçoğunun höyükleri tespit edilse de, Zeyve, Aşağı Daşarh (Novruzlu, Bahşeliyev, 1993: 163, 177), Haqqıhlıq, Batabat (Novruzlu, Bahşeliyev, 1992: 57, 67) gibi bir grup nekropellerin höyükleri şimdilik bulunmamıştır. Nekropeller iskeletli ve iskeletsiz olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır (Aliyev, 1977: 64; Aqayev, 2002: 50).

Höyüklerde bulunan yapı-inşaat kalıntıları yaşam evlerinden, çiftlik karakterli yapılardan, savunma duvarlarından ibarettir. Höyüklerde kültürel tabakalaşmanın seviyesi insanların yaşam tarzı ile ilgilidir. Bu nedenle yerleşimleri yerleşik, mevsimsel ve kale türlü olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür.

Yerleşik yaşam tarzı ile uğraşan aşiretlerin hayvanlarının kışlık otlakları Aras boyunu kuşatarak kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanır. Bu topraklar güneydoğuda Aras nehri ile sınırlanmış Aras Ovası'nı, kuzeyden ise Arpaçay, Nahçıvançay ve Gilançay Nehrinin Aras'a kavuşan bölümünü kapsar. Buraya dahil olan Sederek, Şerur, Böyükdüz, Culfa, Ordubad'da Nahçıvan ovalarında hayvancılığı geliştirmek için uygun koşullar vardır. Bu alanın en geniş yeri kuzeybatıda 20 kilometre, en dar yeri ise güneydoğuda 4-5 kilometredir. Onun yükseklik göstergesi 600 metreyle 1.200 metre arasındadır. Arpaçay, Nahçıvançay, Elinceçay, Gilançay nehirlerinin Araza kavuşan bölümünde bulunan bu türlü höyükler Nahçıvan'ın eski şehirlerinden, büyük aşiret topluluğunun merkezlerinden meydana gelmiştir. I. Kültepe, II. Kültepe, Şahtaxtı vb. bu tür höyüklerdendir.

Mevsimsel yerleşimlerin hepsinde insanların yerleşik yaşam tarzı ile uğraşmaması sonucunda kültürel tabakalaşma düşüktür. Mevsimsel yerleşim yerleri genellikle dağlık topraklarda düşürülmüştür. Dağlık alanın yükseklik göstergesi 1200-1300 metreden 2000-2300 metreye kadardır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarında bulunan Demyeler, İlikkaya, Sarıdere, Kumluk vb. yerleşimleri böyle höyüklerdir.

Nahçıvan'daki Tunç ve Erken Demir çağlarına ait yerleşimlerde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında bu dönemde insanların yaşam tarzı, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmişlik düzeyi ile ilgili yeterli bilimsel sonuçlar bulunmaktadır.

I. Kültepe Höyüğünde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında bulunmuş yapı-inşaat kalıntıları ve arkeolojik buluntular MÖ VI.-I. bin yılda Nahçıvan'ın eski aşiretlerinin kültürel

hayatının anlaşılması bakımından önemlidir. Yerleşimin Kalkolitik Çağı kültürel tabakasında (kalınlığı 6-6 , 2 metre) çok sayıda arkeolojik bulgular, 18 yapı-inşaat kalıntıları elde edilmiştir. (Абибуллаев, 1982: 36-38). Yapılar araştıma sırasında orada yaşanan evlerin dikdörtgen ve dairesel biçimde basit yapıldığı, evlerin içerisinde ve etrafında tarım amacıyla kullanılan yapı-inşaat kalıntılarının olduğu, gıda rezervinin tahıl kuyularında veya çiftlik küplerinde muhafaza edildiği belirlenmiştir. Evlerin bahçesinde ve çiftlik depolarının etrafına taşlar döşenmiştir. Evlerin ısıtılmasında dikdörtgen ve dairesel biçimli kil ocaklar (sobalar) kullanılmıştır. Bu türlü arkeolojik bulgular yerleşimin VIII., XII. vb. yapı-inşaat katında tesbit edilmiştir. VIII. yapı-inşaat katında tespit edilmiş ritüel amaçla kullanılan ocak Ön Asya dahil olmak üzere Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürleri için karakteristik olup bu dönemde eski Kültepe sakinlerinin dini-ideolojik görüşlerinde ev kültürünün varlığını kanıtıyor. Höyükteki dikdörtgen evler Alikömektepe ve İlanlıtepenin benzer inşa sistemleri, Urmiye havzasının eski mimarisi ile Hacı - Firuz, Yanıktepe ve Göytepe yerleşimleri ile bağlantı oluşturur. Oradaki dairesel planlı yapılar inşaat özelliklerine göre Tebriz yakınlarındaki Yanıktepe, Urmiye havzasındaki Göytepe, Kuzey Mezopotomya'nın Arpacı ve Govurtepe yerleşimleri ile benzerlik oluşturuyor.

I. Kültepe Höyüğünde Erken Tunç çağına, "Kür-Aras kültürü"ne ait 14 yapı-inşaat kalıntısı bulunmuştur. Alt katmanlarda bulunan mimari temeller esasen dairesel planlı, üst katmanlardaki yapılar ise dörtgen biçimde yapılmışlar. Dairesel planlı bazı evlerin dikdörtgen girişi vardır. Yapı malzemesi olarak çakıl taşı, kerpiç ve çamur kullanılmıştır. I. Kültepe ile II. Kültepe, Ovçulartepesi, Mahta Höyüğünde ve diğer yerleşimlerde de bu türlü yapılar bulunmuştur. I. Kültepe ve II. Kültepe Höyüğünde bulunmuş taş temel üzerine çamurdan yapılmış yapıların bir grubunun benzerleri Karagöbektepe, Güneştepe, Göytepe, Yanıktepe yerlerinde rastlanmıştır (Aliyev, 1977, 26-28). Hem II. Kültepe Höyüğü hem Şahtahtı Höyüğü iki bölümden ibarettir. İdari binalar, hakim tabakanın yerleşim binaları Narınkale'de olmuştur. Narınkale dışında üretimle uğraşan insanların yerleşim binaları, zanaatkarların atölyeleri ve diğer yardımcı yapılar inşa edilmiştir .

Yerleşimlerden Bulunmuş Arkeolojik Bulgular

Nahçıvan'daki eski yerleşimlerden çok sayıda taştan, kemikten, seramikten, metalden vb. yapılmış arkeolojik bulgular bulunmuştur. Kaynaklara göz atarsak görürüz ki Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerden bulunmuş en eski arkeolojik bulgular Ovçulartepesi'nde bulunmuş MÖ 500-300 bin yıl öncesine ait olan iş aletleri (Bahşeliyev, 2005), Kazma mağarasında (yerleşiminde) bulunmuş M.Ö.120-100 binyıllara ait 17000'den

fazla hayvan kemikleri, 24 çeşit fauna fosilin, 874 adet taş mamülüdür (Zeynalov, 2012: 110-111). Yerleşimde bulunmuş taş ürünleri arasında üretim atıklarının bulunması Kazma'da yaşayanların burada taştan çeşitli araçlar yaptıklarını kanıtlamaktadır. Orada bulunmuş çalışma aletleri kaşov türü ve sivriuçlulardan oluşur. Onlar biçim ve özelliklerine göre Azıh ve Tağlar paleolitik çağı yapılarından elde edilen iş aletleri ile benzerlik oluşturuyor. Mağarada küçük bir alanda birkaç ateş alanlarının bulunması Azıh insanları gibi Kazma mağarasında yaşayan insanların da paleolitik çağında ateşi etkin şekilde kullandıklarını kanıtıyor. Kazmada bulunan bitki ve hayvan kalıntıları, çeşitli biçimlerde yapılan taş iş aletleri ve diğer arkeolojik malzemeler Nahçıvan'da taş devrinin bitki ve hayvan alemi ile birlikte insanların yaşam tarzı, uğraşım ve sanat alanları hakkında önemli bilimsel bilgiler elde etmemizi sağlıyor. Orada bulunan kemik kalıntılarının büyük bölümünün iri hayvanlara ait olması "Müstye kültürü" döneminde (MÖ 120-100-40-35 bin yıl önce) yerleşik insanların hayatında avcılığın önemli bir yer tuttuğunu kanıtıyor. Kazma mağarasında bulunan taş ve kemikten yapılmış arkeolojik bulgular (iş aletleri, silahlar) kanıtlamaktadır (Caferov, 2012: 105-108; Zeynalov, 2012: 108-116). Kazma yerleşiminin Azerbaycan arkeolojisinde bilimsel önemini 2002 yılında Avrupalı akademisyen Henri Dö Lumley de belirtmiştir. 2002 yılında İNTAS-2000 yazılımına uygun olarak başta Profesör Henri Dö Lumley ile beraber Avrupa ülkelerinden Bakü'ye gelen 22 seçkin akademisyen Azerbaycan'ın eski taş devri yapılarından olan Azıh, Tağlar, Kazma ve diğer daş devri yerleşimlerinden bulunmuş arkeoloji bulgularla tanıştıktan sonra bu bulguların dünya arkeoloji, paleontoloji ve paleoantropoloji bilimleri için olağanüstü bilimsel önem taşıdığını oybirliğiyle belirtmişlerdir (Azerbaycan arkeolojisi, 2008: 14).

I. Kültepe Höyüğü'nün Eneolit (Kalkolitik) çağına ait tabakasından hem yabancı hem de ekili tahıl kalıntılarının bulunması Nahçıvan'ın Güney Kafkasya'da tahıl ekildiği ilk yerlerden biri olduğunu kanıtıyor. Orada tespit edilmiş yumuşak buğday (*Triticum sativum*), kavanozbiçimli buğday (*Triticum stericocum*), küçük buğday (*Triticum compactum* Hest), kılçiksız arpa (*Hordeum sativum*) tahıl türleri bu dönemde Nahçıvan'da tarımcılığın geliştiğini kanıtıyor. I. Kültepeden bulunan çok sayıda kil kaplar burada seramikçiliğin yüksek düzeyde olduğunu, yerleşimdeki kil kapların geniş kullanıldığını kanıtlayır. Höyükte bulunmuş seramik ürünlerinin ve emek aletlerinin benzerleri Urmiye havzasının Pijdalitepe, Göytepe ve diğer arkeolojik yerleşimlerinde tesbit edilmiştir. Yerleşimin Eneolit (Kalkolitik) çağı tabakasından bulunmuş önemli bilimsel sonuçlardan biri orada mezarların yaşam alanların kültürel tabakasından, yaşam evlerinin tabanları altında gömülmesidir (Abibullayev, 1982: 24-33). Bu yerleşim yerinde bulunmuş sağ veya sol yanı, sırtüstü uzatılmış halde gömülme Ortadoğu kültürüne ait Helef, Ubeyd ve diğer yerleşimlerde bulunmuştur.

Nahçıvan'daki Tunç ve Erken Demir çağına ait nekropollerden iriboynuzlu hayvan (Bos taurus), sincap (Martes foina), kuş (Aves gen), koyun (Ovis), keçi (Capra), geyik (Cervus sp.) vb. farklı hayvan kemiklerinin (Bahşeliyev, 2004: 135) yanı sıra bir grup hayvan (at, köpek, koyun-koç) gömülü olarak bulunmuştur. I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 255), II. Kültepe (Seyidov, 1993: 159), Şahtahtıda (Akayev, 1992: 98-101) nekropollerinde atla, I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 256), Sarıderede (Bahşeliyev, 2002: 23) nekropollerinde köpekler gömülü bulunmuştur. Yapılan araştırma sırasında bu hayvanlardan bazıları ile gömülme geleneğinin yalnız yerli karakterli olmayıp daha geniş alana yayıldığı belli oluyor. Azerbaycan'daki Kalakend (Aliyev, 1977: 66, 134), Hanlar, Dağlık Karabağ (Ahmedov, 1989: 117), Mingçeçvir (Aslanov, Vaidov, 1959: 96), Tovuzçay (Kasamanlı, 1999: 5-30) vb. Yanı sıra Güney Kafkasya, Anadolu ve Altay'daki birçok eski yerleşimlerde bu hayvanlarla gömülmüş iskeletler bulunmuştur. Bu türlü arkeolojik bulgular Güney Kafkasya'dan, Sibirya-Altay bölgesine, Akdeniz'e kadar olan bölgede aynı kültüre, aynı inançlar sistemine sahip eski Öntürk aşiretlerin yaşadığını kanıtlamaktadır (Kadirzade, 2003: 232-233).

Nahçıvan'daki Tunç ve Demir çağlarına ait yerleşimlerden çok sayıda kil kaplar bulunmuştur. Kaplar yemek yapımında, süt ve süt ürünlerinin saklanılmasında, taşınmasında kullanılmıştır. Kapların üzerinin çeşitli desenlerle süslenmesi seramikçilerin bu alandaki yeteneği ile ilişkilendirilmiştir. Dünyanın tüm bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da Neolitik (Yeni Taş Çağı) ve Eneolit (Kalkolitik) çağlarında kil kaplar saman karışımı olan kilden yapılmıştır. Açık pembe, kırmızı bazen ise gri renkte pişirilmiştir. Kapların süslemesinde tümör yapma, memecikşekilli uzantıdan, dairesel batıklardan, çizme, çertme desenlerden vb. kullanılmıştır. Bazı kapların üzeri darakvari aletlerle süslenmiştir. Bu çağda aynı zamanda koyu renkli, cilalı ve boyalı kil kaplar yapılmıştır. I. Kültepe (Abibullayev, 1982: 66-68), Ovçulartepesi (Bahşeliyev, Marro, Aşurov, 2010: 11-15), Halec (Seyidov, Bahşeliyev, Mahmudova, 2010: 63-68), Sürümcek (Bahşeliyev, Novruzov, 2010: 22-23), Sederek (Seyidov, Bahşeliyev, 2011: 19-32) vb. arkeolojik yerleşimlerinden Son Kalkolitik Çağına ait boyalı kil kaplar bulunmuştur. Halec (Bahşeliyev, Seyidov: 81), Ovçulartepesi (Bahşeliyev, Maro, Aşurov, 2008: 112) seramiğinin benzerleri Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki aynı çağa ait arkeolojik yerleşimlerde, Urmiya Havzası (Helwing, 2009: 63-70) ve Doğu Anadolu'nun arkeolojik bulgularında, özellikle Norşuntepe (Gülçur, 2000: 375-418) yerleşiminde bulunmuştur. Orada bulunmuş kil kaplarda Uruk, Xalaf-Ubeyid kültürünün izleri de bulunmuştur. Ovçulartepesi ve Zirincli yerleşimleri yanı sıra Halaçden de Xalaf, Ubeyid kültürlü özellikleri olan kil kaplar bulunmuştur. Ovçulartepesi ve Zirincli yerleşimlerinde bulunmuş kil kapların bir bölümü Urmiya Havzasının ve Doğu Anadolu'nun

çanak, çömlek vb. türlü kaplarından bir grup ile benzerlik göstermektedir. Ovçular tepesi yerleşiminde bulunmuş kapların bazılarının ağzının kenarında "Sioni tramalı seramikler" gibi beşdişli tarakla eğimli nakış yapılmıştır (Bahşeliyev, Marro, Aşurov, 2010: 12, 14).

Nahçıvan'daki Erken Tunç Çağı yerleşimlerinde bulunmuş "Kür-Aras kültürü"ne ait kil kaplar Erken Tunç çağında kapların yapılması, süslenmesi Eneolit Çağına kıyasla daha mükemmeldir. Bütün Erken Tunç çağı yerleşimlerini (I Kültepe, II Kültepe, Ovçular tepesi, Mahta Kültepesi, Halec, Erebyengice, Şortepe) birleştiren genel özellik onlardan siyah cilalı, pembe astarlı kaplar ve yarımşar biçimli simgelerin bulunmasıdır. Nahçıvan'daki II. Kültepe Höyüğü'nün Erken Tunç Çağına ait VII., XI. inşaat katında dikdörtgen biçimli, bir kameralı seramik fırının kalıntıları bulunmuştur (Seyidov, 1993: 24, 123). Azerbaycan'ın bütün ilçelerinde olduğu gibi Nahçıvan'da da seramik fırınlarının ancak düşük bölümü iyi kalmıştır. Tüm fırınların kap biriken kısmı tamamen dağılmıştır. I. Kültepe Höyüğü'nün VII. inşaat katında bulunmuş benzersiz seramik fırının kalıntılarında şimdilik Güney Kafkasya arkeolojik yerleşimlerinde rastlanmamıştır.

Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerin Azerbaycan arkeolojisinde yeri ve önemini araştırmak da "Boyalı Kaplar Kültürü"ne ait seramikler daha çok ilgi çekiyor. Orta Tunç Çağının boyalı kapları monokrom (tek renkli), Son Tunç Çağının kapları ise hem polikrom (çokrenkli) hem de monokrom (tek renkli) renklidirler. Kapların süslenmesinde çeşitli geometrik ornamentler kullanılmıştır. Boyalı kapların forma ve özelliklerinin süslenmesinde Doğu Anadolu'nun, Sümer-Elam kültürünün kapları ile benzerliğin olması kültürlerarası bağlantıların olduğunu kanıtlıyor. Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir dönemine ait arkeolojik yerleşimlerde bulunmuş çanak, çömlek tipi kaplarla birlikte Hocalı-Kadabay kültürüne ait özelliklerin çaydanlıklarda bulunması yerel kültürlerin (Nahçıvan ve Hocalı-sızdırılmış kültürü) Ortadoğu kültürü ile bağlantısını kanıtlayan arkeolojik malzemelerdir. Düşüncelerimizi kanıtlamak için kaynaklara dikkat edersek görürüz ki, çaydanlıklar Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birlikte Urmiye bölgesinde, Doğu Anadolu'da da yaygındır (Belli, Bahşeliyev, 2001: 47-49; Çilingiroğlu, 1990: 169-173; Çilingiroğlu, 1990:25-44).

Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerin Azerbaycan arkeolojisinde yeri ve önemini araştırmakla Oğlankale'de bulunan saray kalıntıları, sütun altılıkları ve üzerinde çivi işaretler bulunan çiftlik küpünün parçaları, Gemikaya'daki kayaüstü resimler büyük bilimsel önem taşımaktadır. Gemikaya'daki kayaüstü resimlerin bir bölümü Kelbecer, Gobustan, Doğu Anadolu'nun (Hakkarı, Palanı, Beldibi) vb. petroklifleri (kayaüstü resimleri) ile yoğun bağlantı oluşturur (Halilov, 2011: 23-29).

Demir çağı yerleşimlerinden olan Oğlankale'den elde edilen saray kalıntıları, sütun altlıkları ve üzerinde çivi işaretler bulunan çiftlik küpünün parçaları sonucunda kanıtlanmıştır ki bu yerleşim Şerur ovasını kapsayan yerel krallığın merkezi olmuştur. Oğlankale özgün yazı sistemi olmuştur (Bahşeliyev, Ristvet. Gopnik, Aşurov, 2010: 346). Duzdağ'da yapılan araştırmalar sonucunda bu yerleşimin dünyanın en eski düz yerleşimlerinden biri olduğu tespit edilmiştir. Yerleşimde bulunmuş Kalkolitik ve Erken Tunç çağına ait kil kaplar I. Kültepe, II. Kültepe yapılarında olduğu gibi taş emek aletleri ile birlikte olması bu aletlerin daha geniş kullanıldığını, Nahçıvan'da madeniliğin tarihinin Kalkolitik çağından başladığını göstermektedir (Catherine, Bakhshaliyev, Sanz, 2010: 229-244).

Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerin Azerbaycan arkeolojisinde yeri ve önemini araştırmak da Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerden (I. Kültepenin Erken Tunç çağı tabakasından, I. Mahta Kültepesinden vb.) bulunmuş kilden yapılmış köpek, boğa, at, keçi, insan figürleri de bilimsel önem taşımaktadır. Yapılan araştırma sonucu belli oluyor ki, bu türlü figürler Nahçıvan'ın yanı sıra Güney Kafkasya'nın (Büyük Kesik, II Poylu vb.) ? Ortadoğu'nun (Ur, Tell Hazine vb.) ve Doğu Anadolu'nun bir çok eski yerleşim yerlerinde bulunmuştur (Halilov, 2013: 1-10).

Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerde çok sayıda süs eşyalar, emek aletleri ve silahlar da bulunmuştur. Onlar taştan, kemikten, metalden yapılmıştır. Diğer arkeolojik bulgular gibi onlar da bilimsel önem taşımaktadır. Sarıdere, Kolanı, Hakkıhlık, Kızılburun, Şahtahtı, Kumluk, Demyeler vb. eski yerleşimlerden bulunmuş akik, pasta, boncuklar, taş emek aletleri, ok uçları, süs eşyaları ve silahlar, üzeri oyma teknik yöntemle süslü mezar taşları vb. bu türlü arkeolojik bulgulardır. Arkeolojik yerleşimlerden bulunmuş boncukların çoğunun akikten yapılmasının temel nedeni Azerbaycan'ın akik yataklarıyla zengin olmasıdır (Kaşıkay, 1973: 96). Sayıca çoğunluğu oluşturan ikinci tip boncuk beyaz renkli pastadan yapılmıştır. Üzeri gök sırla kaplanmış olanlar, camdan, "Cupraea", "Dentalium" tipi balıkkulaklarından yapılmış boncuklar az bulunmuştur. Bunun temel nedenlerinden biri bu türlü boncukların yapımının Ortadoğu kültürü için karakteristik olmasıdır. Kızılburun'da, Şahtahtı'da, Çalhankale'de, Kalacık'ta bulunan üzeri sırla kaplanmış pasta boncuklar (Aliyev, 1991: 189; Bahşeliyev, 1999: 37), mühürler (Merdangöl, Muncuqlutepe, Şahtahtı yerleşimlerinde bulunmuştur), cam boncuklar (Kumluk, Şahtahtı, Kızılburun nekropolundan bulunmuştur), Ön Asya tipli hançerler vb. bu türlü arkeolojik bulgulardandır. Nahçıvan'la birlikte Haçbulaq, Şamhor, Celilabad (Djafarov, 1984: 74), Dovşanlı, Hocalı, Borsunlu, Beyimsorov (Caferov, 2000: 50), Genceçay, Haçbulaq (Halilov, 1959: 150), Mingeçevir (Aslanov, Vaidov, 1959: 121) yerleşimlerinde de bu tür çeşitli arkeolojik bulgular

bulunmuştur. Kolanı nekropolünden bulunmuş üzeri oyma teknik yöntemle süslü mezarlardan birinde güneş tanrısı, diğerinde ise hami ruh çizilmiştir. Yapılan araştırma sonucu bu resimlerdeki bazı benzer özelliklerin Sibiryaya, Güney Kafkasya, Gemikaya, Hatunçay, Anadolu kayaüstü resimlerinde, Hocalı Gedebe kültürüne ait kil kapların da üzerinde, Mısır hierogliflerinde, Orhun Yenisey yazıtlarında bulunduğu belirlenmiştir (Bahşeliyev, 2002: 36).

Sonuç

Nahçıvan'daki arkeoloji yerleşimlerinin araştırılması sonucu olarak onların Azerbaycan arkeolojisinde bilimsel önem taşıdığını görmek olasıdır.

Kazma, Kilit, Taşkale mağaraları ve diğer taş devri yerleşimleri, Ovçulartepesi yerleşiminden bulunmuş M.Ö. 500-300 bin yıl öncesine (Alt Paleolitik çağına) ait taştan yapılmış yeni iş aletleri Nahçıvan'ın ilk insan yerleşim yerlerinden biri olduğunu, paleolitik (kaba taş devri) çağından başlayarak insanların bu toprakta yaşadığını kanıtlıyor.

I. Kültepe Höyüğü'nün Kalkolitik çağı tabakasında bulunan sağ veya sol yanüstü, uzatılmış durumda gömülme eski Sümer, Ubeyd kültüründe yaygındır. Gömülme sırasında insanların başının altına taş bırakılması Türk halklarının dini-ideolojik görüşlerinde yaygın olan taş sitayişle bağlılık oluşturuyor.

Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerinden Proto Kür-Aras seramiğinin bulunması bu topraklarda Kür-Aras kültürünün tarihinin eski olduğunu, Nahçıvan'ın "Kür-Aras kültürünün en önemli merkezlerinden biri olduğunu kanıtlıyor. Proto-Kür Aras kültürü ile ilgili önemli bulgular Ovçulartepesi'nden, Halec'ten vb. bulunmuştur. I. Kültepe, Ovçulartepesi vb. yerleşimlerde bulunmuş Erken Tunç çağına ait kil hayvan figürleri diğer sanat alanları gibi heykeltraşlığın tarihinin de Nahçıvan'da eski olduğunu, bu çağdan başladığını söylemeyi gerekli kılar.

II. Kültepe, Şahtahtı vb. yerleşimlerinde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında onlardan MÖ III. bin yılına ait "Şehircilik Kültürü" ile ilgili arkeolojik bulguların [sokaklara taş döşenmesi, bulaşık sularının şehirden çıkarılması için özel kanalların (kanalizasyon) olması] bulunması Nahçıvan'da bu kültürün beş bin yıllık tarihinin olduğunu kanıtlıyor. II. Kültepe Höyüğü'nde bulunan seramikçi mahallesi ve mükemmel yapılı seramikçi fırınları, içi boya dolu kil kaplar Orta Tunç çağında II. Kültepe'nin Nahçıvan'ın önemli seramikçi merkezlerinden biri olduğunu gösterir. Azerbaycan'ın diğer bölgelerine kıyasla Nahçıvan'da Orta Tunç Çağına ait çok sayıda höyüklerin, nekropollerin, kalelerin olması, onlardan çok sayıda farklı renkli veya tek renkli boya bezemeli kapların bulunması Nahçıvan'ın "Boyalı Kaplar Kültürü"nü de önemli merkezlerinden biri olduğunu kanıtlıyor.

Gerek gömülerde gerekse kazılarda elde edilen arkeolojik malzemeler üzerindeki desenleme motiflerinde prototürk özelliklerinin olması MÖ VI.-I. binyıllarda Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin tüm topraklarında prototürklerin yaşadığını kanıtlamaktadır. Yerleşimlerde bulunan arkeolojik bulguların bir bölümünün Mezopotamya, Doğu Anadolu vb. yerler için aynı karakteristik özellikler taşıması onların karşılıklı ekonomik ve kültürel ilişkiler sırasında Nahçıvan'a gelmiş olması ihtimali dahilindedir.

Kaynakça

- Ahmedov Q. M. (1989) Bu Güne Nece Gelip Çıkmışız. Bakü, Az SSR EA, 118 s
- Aqayev K.H. (1992). Şahtahtının dört Tunç Devri Kabir Abidesi Hakkında. *Azərbaycan'da Arkeolojiya və Etnografiya Elimlərinin Son nəticələrinə hesr olunmuş. Konferans Materialları*. Bakü: Elm, 98-101.
- Aliev V.Q. (1991). Культура эпохи Средней Бронзы Азербайджана., Баку: ЭЛМ 256 с. (Kültürə Eponi Credney Bronz Azərbaycana, Bakü)
- Aliyev V. H. (1977). Azərbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kaplar Medeniyeti. Bakü, Elim, s. 163
- Aliyev V. H. (2012). Nahçıvanın ilkin şəhər mədəniyyəti. *Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci il) beynəlxalq sempoziyumun materialları*, s. 13-19.
- Azərbaycan arkeolojisi (daş devri) I c (2008), Azərbaycan Milli Bilimler Akademiyasının Arkeoloji və Etnoqrafi İnstitutu, Bakü, Şerq-Qerb
- Bahşeliyev V. B. (1999). Nahçıvan arkeolojisi. Arkeoloji və Sanat yayımları, İstanbul, 140 s.
- Bahşeliyev V. B. (2002) Nahçıvan'ın Erken Dəmi devri mədəniyyəti. Bakü, Elim, 128 s.
- Bahşeliyev V. B. (2005) Nahçıvan'da insan yaşayışı nə zaman başladı? "Şerq kapısı" gazetesi, 14 Ocak
- Bahşeliyev V. B. (2004) Nahçıvan'ın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakü, Elim, 320 s.
- Bahşeliyev V., Marro C., Aşurov S. (2008) Ovçular tepesi yaşayış yerində arkeoloji kazıntılar. *AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberləri, Nahçıvan*, s. 111-117.
- Bahşeliyev V., Marro C., Aşurov S. (2010) Ovçular tepesi (2006-2008 ilin işləmələri) (First Pre-Liminary Report the 2006-2008 seasons). Bakü, Bilim.
- Bahşeliyev V., Novruzov Z. (2010) Sirab'ta arkeoloji araşdırmalar. Bakü, Oskar,
- Bahşeliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S. (2011). Oğlankalede 2010 yılında aparılan arkeoloji araşdırmaların nəticələri. *Azərbaycanda Arkeoloji araşdırmalar*, Bakü, s. 339-348.
- Bahşeliyev V.B., Seyidov A.Q. (2011) Hələc keramikasının xüsusiyyətləri . *AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberləri*, s. 77-86.
- Belli O., Sevin V. (1998). Nahçıvanda Arkeoloji Araşdırmalar. İstanbul: Arkeoloji və Sanat, 1998, 80 s.
- Caferov H.T. (2000). Azərbaycan e. a. IV minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Karabağın Qarqarçay və Terterçay havzasının materialları əsasında). Bakü, Elim, 187 s.
- Catherine M., Bakhshaliyev V., Sanz S. (Nizami Aliyev'in işbirliyiylə). (2010). Duzdağı Tuz Madeninde Arkeolojik Çalışmalar (Nahçıvan, Azerbeycan)- *Türkiye Elimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-Ar)-13*, s. 229-244.
- Çilingiroğlu A. (1990). Van-Urmiye Boyalıları İşığında Degerlendirilmesi. *Türk Tarih Kongresi, X*, s. 169-173.
- Gülçur, S. (2000). Norşuntepe : die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien. In C. Marro and H. Hauptmann, Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires). Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998. *Varia Anatolica XI*, Paris, p.375-418
- Hacıyev İ.M. (2015) Nahçıvanın Muhtariyyət statusu və Muhtar respublikanın yaradılması. *Nahçıvanın Muhtariyyəti Tarixi nailiyyətdir (04-05 iyun 2015-ci ildə keçirilən uluslararası sempoziyumu)*, Nahçıvan, s. 19-23.
- Halilov C.A. (1959). Qərbi Azərbaycan'ın Tunç devri və Dəmir devrinin başlarına aid abidələri. Bakü, Az SSR EA, 171.
- Halilov T.F. (2011). Gamikaya anıtının Ortadoğu kultürü ilə bağlılığı . *Uluslararası Avrasya Sosial Bilimler Dergisi, Yil:2, Sayı:3*, s. 23-29.
- Halilov T.F. (2013). Nahçıvan'daki Erken Tunç çağı yerleşimlerde bulunmuş kil hayvan figürinləri. *Avrasya Uluslararası Arastırmalar Dergisi cilt:2 , Sayı:3, Temmuz*, s. 1-10
- Hebubullayev O. H. (1959). Kültepede arkeolojik kazılar. Bakı, Az SSR EA, 134 s.
- Helwing B. (2009) Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest. In Azerbaijan – Land between East and West, Baku, 2009, p. 63-70.
- https://az.wikipedia.org/wiki/Naxçıvan_Muxtar_Respublikası
- Kadirzade H.K. (2003). Aile ve meşetle bağlı adetler, inançlar, etnogenetik alakalar. Bakü, Elim, 368 s.

- Naxçıvan tarixi atlası, (2010). Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət torpaq və xəritəçəkmə komitəsi
- Novruzlu A. İ., Bahşəliyev V. B. (1992). Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakü, Elim, s. 144.
- Novruzlu A. İ., Bahşəliyev V. B. (1993). Şerurun arxeoloji abidələri. Bakü, Elim, 181 s.
- Seyidov A., Bahşəliyev V. (2011). *Sederek*. Bakü, Bilim.
- Seyidov A., Bahşəliyev V., Mahmudova V. (2010). Halec. Bakü, Bilim.
- Zeynalov A. (2012) Naxçıvan ərazisi Orta Paleolit dövründə. *Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-çi yıl) beynəlxalq sempoziyumun materialları*, s. 108-116.
- Абибуллаев О.А. (1982) Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 314 с. (Abubullahev O. A. (1982). Eneolit i Bronza na Territorii Nahcinanskoj, ASSR, Bakü)
- Агаев Г.Г. (2002) Шахтахты в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 200 с. (Agaev G. G. (2002) Şahthanhtı bı Eronı Pozdney Brpnzı i Rannego Celeza, Bakü- Moskva, Agrıdag)
- Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. (1959) Древний Мингечаур. Баку: Издательство АН Азерб. ССР, 191 с. (Aslanov G. G. Vailov R. M. İone G. İ. (1959). Drevniy Mingeçaur, Bakü, İzdatelcitovo, An Azer, CCR, s. 192)
- Джафаров Г.Ф. (1984) Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 106 с. (Dcafarov G. F. (1984). Sovyazi Azerbaycana So Stranami Peredney Azin vı Eronı Bronzı i Rannego Celeza, Bakü, elim, s. 106)
- Кесаманлы Г.П. (1999) Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: Агрыдаг, 179 с. (Ksemal G. P. (1999) Arkeolojiçeskiye Pamyatkini Eronı Bronzı i Rannego Celeza Taşkentskogo Rayona, Bakü, Agrıdag, s.179)
- Сеидов А.Г. (1993) Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, Bilk, 164 с. (Seyilob A. G. (1993). Pamyatiki Kuro-Arakskoj Kültüra Nahcivani, Bakü, Bilk, si164)